

26. Sarbej V. G. (1995). Mikola Ziber u konteksti svoeyei j ninishnoyi epohi. *Ukrayinskij istorichnij zhurnal*, 6, pp. 70—91.
27. Sancevich A. V. (1995). *M. I. Yavorskij : naris zhittya ta tvorchosti*. Kyiv: In-t istoriyi Ukrayini NAN Ukrayini.
28. Ogloblin O. (2003). *Ukrayinska istoriografija, 1917—1956*. Kyiv: [b. v.].
29. Mejs Dzh. (2018). *Komunizm ta dilemi nacionalnogo vizvolennya: Nacionalnij komunizm u radyanskij Ukrayini, 1918—1933*. Kyiv: Komora.
30. Kuhn G. [ed. and transl.]. (2012). *All power to the councils : a documentary history of the German revolution of 1918—1919*. Oakland: Mersin Press. Available at: <https://voidnetwork.gr/wp-content/uploads/2020/12/All-power-to-the-councils-a-documentary-history-of-the-German-Revolution-of-1918-1919-Kuhn-Gabriel.pdf> (date of access: 07. 02. 2024).
31. Zlenko G. D. (2014). Komarov Bogdan Mihajlovich. *Enciklopediya suchasnoyi Ukrayini*. URL: <https://esu.com.ua/article-4274> (date of access: 02. 02. 2024).
32. Garbar L. V. [avt.-uklad.]. (2017). *Komarov Bogdan Mihajlovich. Istoriya ukrayinskoyi bibliotechnoyi spravi v imenah (kinec XIX st. — 1941 r.) : materialy do biobibliogr. slovnika*. Kyiv.
33. Rogozha M. (2008). Uchenij, pedagog, gromadyanie : z nagodi 150-richchya vid dnya narodzh. akad. O. M. Nikolskogo. *Visnik Nacionalnoyi akademiyi nauk Ukrayini*, 4, pp. 76—79.
34. Polyakova Yu. Yu. (2021). Nikolskij Oleksandr Mihajlovich. *Enciklopediya suchasnoyi Ukrayini*. Kyiv: In-t encikloped. doslidzh. NAN Ukrayini. Available at: <https://esu.com.ua/article-74411> (date of access: 02. 02. 2024).
35. Onopriyenko V. (2008). Najkrashij znavec neorganichnoyi prirodi Ukrayini : z nagodi 150-richchya z dnya narodzh. akad. P. A. Tutkovskogo. *Visnik Nacionalnoyi akademiyi nauk Ukrayini*, 3, pp. 55—65.
36. Derevska K. & Nazarova K. (2012). Istoriya stanovlennya Geologichnogo muzeyu: znamenni vihi, podiyi, osobistosti : do 85-richchya z dnya zasnuvannya. *Geolog Ukrayini*, 1/2, pp. 25—34.
37. Chervonenko O. V. (2015). Geologichnij muzej: narisi do istoriyi Nacionalnogo nakovo-prirodnichogo muzeyu NAN Ukrayini. *Pitannya istoriyi nauki i tehniki*, 3, pp. 53—59.
38. Garbar L. V. [avt.-uklad.]. (2017). *Tutkovskij Pavlo Apollonovich. Istoriya ukrayinskoyi bibliotechnoyi spravi v imenah (kinec XIX st. — 1941 r.) : materialy do biobibliogr. slovnika*. Kyiv, pp. 460—461.
39. Shkarina V. (2021). Osoba akademika Pavla Tutkovskogo v konteksti bibliografiyi. *Naukovi praci Nacionalnoyi biblioteki Ukrayini im. V. I. Vernadskogo*, 62, pp. 510—528.
40. Makarenko D. Ye. (2023). *Tutkovskij Pavlo Apollonovich. Enciklopediya suchasnoyi Ukrayini*. Kyiv: In-t encikloped. doslidzh. NAN Ukrayini. Available at: <https://esu.com.ua/article-879136> (date of access: 06. 02. 2024).
41. Mushinka M. (2012). *Volodimir Gnatyuk : zhittya ta jogo diyalnist v galuzi folkloristiki, literaturoznavstva ta movoznavstva*. Vid. 2-ge, dopov. ta pererob. Ternopil: Navch. kniga — Bogdan.
42. Garbar L. V. [avt.-uklad.]. (2017). *Gnatyuk Volodimir Mihajlovich. Istoriya ukrayinskoyi bibliotechnoyi spravi v imenah (kinec XIX st.—1941 r.) : materialy do biobibliogr. slovnika*. Kyiv, pp. 100.
43. Glushko M. (2021). Etnografichno-folkloristichna diyalnist Volodimira Gnatyuka — gidnij nasliduvannya pochin. *Visnik Naukovogo tovaristva imeni Shevchenka*, 65, pp. 74—80.
44. Hodak I. (2014). Naukovo-doslidna kafedra mistectvoznavstva : pochatkovij etap diyalnosti (1922—1924). *Studiyi mistectvoznavchi*, 2, pp. 119—125.
45. Hodak I. (2015). Kabinet doslidzhennya dityachoyi tvorchosti Vseukrayinskoyi akademiyi nauk. *Studiyi mistectvoznavchi*, 2, pp. 67—78.

Надійшла до редакції 7 лютого 2024 року

УДК 015:061.1](477):[050:94(477.8-89)"1939/1941"]](045)

DOI: 10.36273/2076-9555.2024.2(331).45-48

Лариса Дояр,

кандидатка історичних наук, доцентка,

завідувачка Державного архіву друку

Книжкової палати України,

e-mail: arkhiv@ukrbook.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0789-2462>

Територіальні приращення Радянської України на початку Другої світової війни в журнальній періодиці УРСР (1939—1941) (за матеріалами журналів "Червоний хрест" та "Вільна Буковина")

Статтю підготовлено в межах реалізації річного плану наукової роботи Державного архіву друку Книжкової палати України: поточного року предмет дослідження становлять вітчизняні друки 1940-х рр., себто періоду Другої світової війни та повоєнної відбудови УРСР. Визначаючи тематичні та змістові пріоритети тогочасної журнальної періодици, авторка зосередила увагу на такому вагомому аспекті

вітчизняного державотворення, як територіальні прирощення Радянської України на початковому етапі Другої світової війни. У статті розглянуто проблему входження до складу УРСР західноукраїнських земель, зокрема Східної Галичини та Північної Буковини. Передумовою події стала двостороння змова нацистської Німеччини та Радянського Союзу щодо поділу Європи на сфери впливу. Документальним постфактум-закріпленням події слугував радянсько-німецький договір від 28 вересня 1939 р. Особливістю тогочасних територіальних змін УРСР стало входження до її складу земель, які, відповідно до радянсько-польського договору від 16 серпня 1945 р., Радянська Україна втратила. Йдеться про Надсяння, Холмщину, Підляшшя та Лемківщину, що 1939 р. увійшли до УРСР, а 1945 р. стали частиною Польської Народної Республіки. Джерельну базу пропонованої статті становила вітчизняна журнальна періодика, а саме: республіканський часопис "Червоний хрест" за 1939 р. і регіональний літературно-художній альманах "Вільна Буковина" за 1940—1941 рр., матеріали якого присвячено перетину Червоною армією польсько-радянського й румунсько-радянського державних кордонів і його наслідкам. Метою дослідження стало опрацювання зазначених пресодруків методом контент-аналізу.

Ключові слова: історико-фондознавче дослідження; журнальна періодика УРСР; територіальні прирощення УРСР; республіканський часопис "Червоний хрест"; літературно-художній альманах "Вільна Буковина"; контент-аналіз

Постановка проблеми. Визначальним атрибутом суверенної України є її недоторканна територія, визнана міжнародними юридичними актами на рівні Організації Об'єднаних Націй та всіма волелюбними країнами сучасного світу. Виходячи з цієї констатації, проблема формування та розвитку українських кордонів, насамперед сьогодні, є вкрай актуальною.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблему територіальних змін в Європі напередодні (Мюнхенська угода Чемберлена — Даладье — Гітлера — Муссоліні від 30 вересня 1938 р.; пакт Молотова — Ріббентропа від 23 серпня 1939 р.) та на початку (радянсько-німецький договір від 28 вересня 1939 р.) Другої світової війни репрезентовано великою історіографією. Це насамперед багатотомні енциклопедичні праці, численні довідники та словники. Серед монографічних праць фігурують англійські [1], польськомовні [2], українськомовні [3] студії та вітчизняні документально-меморатні дослідження [4; 5].

Працюючи в межах історико-фондознавчого дослідження Книжкової палати України на 2024 р., авторка вивчала проблему територіальних прирощень УРСР на початковому етапі Другої світової війни.

Джерельною базою дослідження слугували періодичні друки 1939—1941 рр.: авторка поставила **за мету** провести контент-аналіз республіканського журналу "Червоний хрест" за 1939 р. і регіонального літературного альманаху "Вільна Буковина" за 1940—1941 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Події української історії, що беруть відлік 17 вересня 1939 р., мають неоднозначну сутність. З одного боку, Червона армія увійшла на стародавні етнічні українські землі, що від розвалу Київської Русі поглиналися поляками й востанне були нахабно відтіяні Польщею 1921 р. за під-

тримки Франції. Західні українці потерпали від визисків пілсудської Польщі та навіть створили ОУН для визволення української нації — політична зірка С. Бандери зійшла саме тоді, коли він убив польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького. Окрім того, возз'єднані в листопаді 1939 р. з УРСР західноукраїнські землі на той момент були врятовані від нацистської окупації. З іншого боку, Радянський Союз, перетнувши кордон Польщі, вступив у Другу світову війну, запламувавши себе участю в поділі сусідньої держави, яка, хоч і несправедливо, але по закону, відповідно до міжнародного договору — Ризького миру від 18 березня 1921 р., — володіла землями Східної Галичини з центром у Львові. А оскільки після закінчення війни ці території остаточно увійшли до складу України, то в констатації цих подій дотепер маємо серйозну дилему. Ситуація ускладнюється й тим, що, з етногеографічного погляду, возз'єднання 1939 р. було куди точнішим: тоді до складу УРСР увійшла столиця середньовічної Галицько-Волинської держави м. Холм (нині — польське містечко Хелм) і відоме за подіями Першої світової війни м. Перемишль (нині — польське місто Пшемисль). Інакше кажучи, возз'єднання 1939 р. відбувалося відповідно до тексту Державного Гімну сучасної України — "від Сяну". Якщо 1939 р. історично українські території Надсяння, Холмщини, Підляшшя й Лемківщини увійшли до складу УРСР, то 1945 р. — опинилися в межах Польської Народної Республіки, внаслідок чого Україна втратила 22 тис. м² територій, на яких мешкало понад 1 млн осіб. Як не міркуй, але цей епізод української історії залишатиметься контроверсійним ще не одне століття...

Виходячи з цього, спробуємо проаналізувати воєнні дії, що відбувалися восени 1939 р. на українській ділянці кордону між Польщею та

Радянським Союзом. Джерельним помічником дослідження цілком несподівано став масовий щомісячний журнал Центрального комітету Червоного Хреста УРСР "Червоний хрест", що виходив у Києві та коштував 50 коп. за примірник. Авторка планувала вивчати питання масової підготовки медичних сестер напередодні війни, натомість, наштотхнувшись на меморати учасників боїв 1939 р. у Західній Україні, змінила фокус дослідження. Річ у тім, що ці спогади містили маловідомі й навіть делікатні деталі та подробиці тих незабутніх подій, варті ґрунтовного аналізу й розкриття для ширшої аудиторії.

Слід зазначити, що на антипольський контент журналу натрапляємо вже у лютому номері журналу "Червоний хрест" за 1939 р. Йдеться про статтю С. Леонідова "Варварський злочин "цивілізованих" панів" [6, с. 13]. Автор оповідав, як у січні 1919 р. після незаконних арештів, допитів і ув'язнень у Варшавській цитаделі на території лісу Бельського повіту Гродненської губернії було по-звірячому розстріляно делегацію радянського Червоного Хреста на чолі з Б. Веселовським. У середині грудня 1918 р. делегація прибула до Варшави й розпочала переговори з представниками польського уряду щодо надання допомоги військовополоненим колишньої царської армії, які поверталися на батьківщину з Німеччини й Австрії через Польщу [6, с. 13]. На третій день після приїзду Б. Веселовський мав зустріч із головою польської комісії у справах полонених, князем Сапегою. Повернувшись у готель, Б. Веселовський зустрів у номері поліцію, яка проводила ретельний обшук. Одночасно було заарештовано й допитано всіх членів радянської делегації. 29 грудня 1918 р. робітники Варшави провели акцію протесту, вимагаючи від влади звільнити представників радянського Червоного Хреста, однак демонстрацію розстріляли [6, с. 13]. Після кількаденного утримання в камерах варшавської буцегарні Веселовського та його колег повезли на прикордонну станцію Лапи, звідки — на станцію Чижево, а потім на підводах — до Цехановця: польська влада, вочевидь, "плутала сліди". Акцію розстрілу вчинили охоронці, які, на щастя, не добили одного з членів делегації. Відлежавшись, він утік з місця пригоди та розповів про карний злочин, вчинений щодо міжнародної інституції, яка за статутом повинна мати імунітет недоторканності в усіх країнах.

Вересневий номер "Червоного хреста" 1939 р. уміщував статтю видатної стахановки, депутата

Верховної Ради СРСР М. Демченко, у якій йшлося про ратифікацію договору, укладеного між СРСР і Німеччиною 23 серпня 1939 р. [7, с. 2—3]. Звичний для сучасників "Пакт про ненапад" авторка статті потрактовувала як перемогу зовнішньої політики Радянського Союзу та констатацію того, що важливі питання міжнародних відносин, тим більше Східної Європи, не можна вирішувати без активної участі Радянського Союзу. Спираючись на вислів наркома закордонних справ СРСР В. Молотова, відома буряковод сказала, що "всякі потуги обійти Радянський Союз і вирішити подібні питання за спиною Радянського Союзу повинні закінчитися провалом" [7, с. 2]. Варто наголосити, що така аргументація щодо договору від 23 серпня 1939 р. є нетиповою як для радянської, так і для сучасної історичної науки. Радянські ідеологи потрактовували пакт Молотова — Ріббентропа як вимушений крок СРСР, який набідкався у справі створення антифашистської коаліції з країнами Заходу. Історики незалежної України, не занурюючись у всебічний аналіз тогочасних світових подій, безапеляційно зауважують про злочинність договору, навіть попри те, що відповідно до нього УРСР отримала значні територіальні прирощення. Тож на цьому контроверсійному тлі надзвичайно цікаво читати судження жінки, яка із захопленням вітала "радісні вигуки наших визволених братів і сестер за річкою Збруч", дякувала Червоній армії за те, що "принесла свободу і щастя єдинокровним народам Західної України і Західної Білорусії", перетнувши кордон Польщі.

Медичний персонал СРСР на сторінках журналу "Червоний хрест" гаряче підтримував священний обов'язок, який виконувала Червона армія восени 1939 р., "визволяючи трудящих Західної України і Західної Білорусії" [8, с. 4]. Майбутній хірург О. Сливінська писала, що до їхнього шпиталю з Українського фронту "починають прибувати поранені", усі вони, полікувавшись, прагнули повернутися до військових частин [8, с. 4].

Поранений прикордонник Кисельов на сторінках журналу "Червоний хрест" розповідав, що "першими у бій" 17 вересня 1939 р. пішли вони, прикордонники [9, с. 5]. Загін ішов лісом, а потім, діставшись до польської стражниці, "повзком, з тилового боку підібрався до воріт". У дворі, спиною до радянських прикордонників, стояв польський вартовий. Червоноармієць Симаков кинувся на нього, однак безшумно

знешкодити не зміг. Прогриміли постріли, і розпочався бій [9, с. 5]. Прикордонники Рачилін і Кисельов залягли біля воріт, Кисельову довелося вступити в рукопашний бій — ударом руків'я він знешкодив польського солдата. Коли ж кулеметник Железнов розстріляв вогневу точку поляків, останні капітулювали [9, с. 5]. Розповідь товариша доповнив прикордонник Булисов, який "влучно бив по польській стражниці, а довершив справу гранатою" [9, с. 5]. У тому бою обидва дістали поранення.

За радянськими прикордонниками на Польщу рушили інші червоноармійські з'єднання. Поранений зв'язківець І. Купрієнко розповідав "Червоному хресту", як їхній військовий ешелон перетнув кордон Польщі [9, с. 5]. За кілька кілометрів від Здолбунова, за повідомленням розвідки, назустріч червоноармійцям прямував польський військовий ешелон. Купрієнко зазначав, що, зупинивши потяг, польських солдатів повідпускали, а у полон узяли лише офіцерів [9, с. 5]. Ладнаючи порушену лінію зв'язку, Купрієнкові довелося вступити в бій "з панамі-бандитами". Перестрілка тривала кілька годин, боєць зазнав поранення в око, що не завадило йому по дорозі до санітарної частини вбити багнетом польського офіцера, який лежав біля цистерни й поціляв із гвинтівки у групу червоноармійців [9, с. 6].

З розповіді пораненого П. Сергєєва читачі журналу "Червоний хрест" дізналися й про серйозніші бойові дії [9, с. 6]. Військовому з'єднанню, у якому служив Сергєєв, довелося вести бій із польським бронепоездом. Червоноармійці трималися, допоки не підійшли радянські танки. Останні з першого пострілу влучили в котел, і бронепоезд "перестав дихати" [9, с. 6].

На сторінках "Червоного хреста" розповідалося і про факти партизанського спротиву польських жандармів та офіцерів. Переховуючись у лісах, вони продовжували воювати проти Червоної армії навіть тоді, коли військова кампанія завершилася. Кореспондент журналу Л. Леонов у листопаді 1939 р. писав, що по дорозі з Тернополя до Львова червоноармійця Винниченка, який віз у штаб пакет, поранили в живіт [10, с. 18]. Бійцям (водію Татару та штабному порученцю Винниченку) довелося відстрілюватися й тікати від поляків. Про важке й підступне поранення в ногу під час бесіди з місцевими жителями розповів командир танка Каргін, якого спочатку лікували у Львові, а згодом у Києві [11,

с. 19]. Про поранення у Львові на сторінках "Червоного хреста" писав і військовий інженер 2-го рангу М. Ненашев [11, с. 19—20]. Червоноармієць С. Мазур, який служив у залізничній частині, що ремонтувала колію, був поранений на станції Підволочиськ: на, по суті, тилу червоноармійську частину зненацька напали поляки, тож залізничникам довелося відстрілюватися та кидати гранати [11, с. 20].

Імена інших учасників Українського фронту 1939 р. увічнила військова лікарка III рангу Л. Дервісьє [12, с. 8—9]. У журналі "Червоний хрест" авторка надрукувала відгуки поранених, яких лікували в її шпиталі: восени 1939 р. радянським медикам щиро дякували молодший лейтенант Лазарев, військовий технік Дорошенко, червоноармієць Клімов [12, с. 9]. Про дбайливий догляд за пораненими на Українському фронті бійцями повідомляла й дружина командира Дмитрієва [13, с. 12—13]. Очільниця Кам'янець-Подільської санітарної дружини Н. Бондар розповідала, що у шпиталі, де вона працювала, лікувався й польський солдат [14, с. 14]. Дописувач журналу "Червоний хрест" С. Гордєєв зауважував, що поранені поляки, які перебували в радянських лікарнях і військових шпиталях, були вкрай здивовані, що командири лежали поряд із простими червоноармійцями [15, с. 17].

На шпальтах журналу "Червоний хрест" було надруковано кореспондентські матеріали Л. Розова, датовані жовтнем 1939 р. за підписом "Український фронт" [16, с. 11]. У статті йшлося про командира танкового з'єднання В. Мікуліна та його дружину Марину. Перші відомості з фронту, які вона отримала, були переможними: частини Червоної армії "успішно просувалися вперед, займаючи одне за одним села і міста. Населення захоплено зустрічало своїх визволителів..." [16, с. 11]. Слідом за чоловіком Марина пішла на фронт і працювала у батальйонному медичному пункті. Повернувшись додому, жінка нарешті отримала довгоочікуваний лист від чоловіка, який писав, що "танки наші пошкодили немало польських панів-бандитів" [16, с. 11].

Події в Західній Україні оспівував видатний український поет В. Сосюра. У вірші "Сестра" він зобразив медичну сестру Сердюкову, чоловік якої перебував на українському кордоні, де "вже одгули бої, й перемогли полки червоні" [17, с. 7].

(Далі буде)

Надійшла до редакції 15 лютого 2024 року